

УДК 316.74

Судакова В.М.[°]

Інститут культурології НАМ України, доктор філософських наук, зав.відділом

ВИЩА ОСВІТА ЯК КУЛЬТУРНИЙ КАПІТАЛ: ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ РЕФОРМ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

В статті дана характеристика концептуальних засад соціологічного дослідження процесу накопичення культурного капіталу як ресурсної основи ефективного реформування системи вищої освіти України. Аргументовано, що система вищої освіти повинна бути спрямованою на формування та розвиток професійних компетенцій саме як культурного капіталу – тобто як набутого активу, здатного конвертуватись на ринку праці та зайнятості в економічний, соціальний, політичний та символічний капітали.

Ключові слова: освіта, вища освіта, професійні компетенції, культурний капітал

В статье дана характеристика концептуальных оснований социологического исследования процесса накопления культурного капитала как ресурсной базы эффективного реформирования системы высшего образования Украины. Аргументировано, что система высшего образования должна быть нацелена на формирование и развитие профессиональных компетенций именно как культурного капитала – то есть как приобретенного актива, способного конвертироваться на рынке труда и занятости в экономический, социальный политический и символический капиталы.

Ключевые слова: образование высшее образование вища освіта, профессиональные компетенции, культурный капитал

The conceptual foundations of sociological researches of the contemporary reforms in the Ukrainian higher education system are characterized. According to the author's position these reforms may be transform higher education system to the developing of professional competences as the cultural capital which on the labor market can be converted into economical, social, political and symbolic capitals.

Keywords: education, higher education, professional competences, cultural capital

Актуальність теми. Наукове осмислення концептуальних засад соціологічного дослідження конструктивних і деструктивних чинників та соціальних наслідків процесу інституціональної трансформації системи вищої освіти України безпосереднім чином пов'язано з постановкою та пошуком шляхів розв'язання важливої теоретичної та практичної проблеми: чи здана сама система вищої освіти України адекватно реагувати на масофіковані соціальні запити, без втрати своєї інституціональної ідентичності, зберігаючи свій традиційний елітарний статус та відповідні до цього статусу селективні механізми (адже вища освіта не є обов'язковою для усіх громадян)?

Усвідомлюючи певну складність означеної проблеми варто зазначити, що атрибутивною рисою будь-якого суспільства є суперечливий процес формування та репродукції певних ідей, систем знань і професійних компетенцій. Даний процес загалом відзначається певними суперечностями, оскільки він реально має різні вектори розвитку. Так молоді люди які орієнтовані на здобуття вищої освіти, намагаються та прагнуть, по-перше, наслідувати професійні ролі, заняття і статуси батьків; по-друге, вони можуть здобувати освіту в системі ВНЗ, на

засадах самостійного вибору професії, нерідко ігноруючи інтереси і побажання батьків, керуючись при цьому власними уявленнями щодо гідного власного місця в системі трудових відносин і перспективних форм свого ресурсного самозабезпечення. Усі ці прагнення і намагання формують специфічний репродуктивний контекст суспільного життя, систему певних соціальних залежностей, які завжди базуються на факторах соціального походження, статусних і освітніх досягнень, рівності, або нерівності, потенціальних або реальних діяльних можливостей для людей різних за віком, статтю, статками. Серед перелічених чинників слід вказати на чинник *освітніх досягнень*, який в інтегральному ресурсному вимірі потрібно розглядати як накопичений культурний капітал.

Зазначимо, що акумульований в освітніх досягненнях культурний капітал відзначається: 1) як суперечливим характером свого розподілу серед основних соціальних суб'єктів суспільного життя, так і 2) не менш суперечливими можливостями конвертації в інші капітали – насамперед, в матеріальний фінансовий та соціальний капітали (які традиційно є базисом ресурсного забезпечення життєдільності людей). Вочевидь, що цей факт не потребує додаткових доказів. Він є беззаперечним, проте у кожній країні він має свої специфічні прояви, які слід особливо враховувати при дослідженні питань функціонування, реформування та трансформації інституту вищої освіти умовах прогресуючої комерціалізації освіти та посилення глобальної конкуренції національних освітніх систем.

Усвідомлюючи певну складність означеної проблеми, **метою** даної статті є осмислення концептуальних засад соціологічного дослідження процесу накопичення культурного капіталу як ресурсної основи ефективного реформування системи вищої освіти України.

Насамперед, вадливо підкреслити, що новітні глобальні процеси вже у ХХІ століття суттєво актуалізували історичну тенденцію перетворення науки на безпосередню виробничу силу і тим самим спричинили появу багатьох інноваційних факторів, що зумовлюють, як вірно відзначив П.Бурдьо, перетворення наукових знань на культурний капітал, котрий закономірно відтворюється і поширюється будучи певним результатом «боротьби за монополію наукової компетенції» [1, с.474].

Якість і обсяг культурного капіталу, на думку Бурдьо, визначає специфічну властивість цього капіталу конвертуватись у економічний, політичний, соціальний та символічний капітали, а також бути основою меритократичної селекції в аспектах формування та утвердження глобальної ієрархії науково-освітніх інститутів та фіксації залежності від місця у даній ієрархії соціальних позицій і персонального престижу вчених або студентів. «Саме тому на судження щодо наукових здібностей студента або вченого на усіх етапах його навчання накладається знання тої позиції, яку він займає у встановленій ієрархії (наприклад, ієрархія вищих шкіл у Франції чи ієрархії університетів у США)» [1, с.475].

Дійсно, сучасний культурно-інформаційний простір наповнюється новими засобами комунікації, виробництва і трансляції наукових знань. В ньому поступово долаються жорсткі соціальні ідентичності, множаться і підтримуються культурні відмінності. Саме вони дозволяють створювати нові, в тому числі

ексклюзивні, форми індивідуальної самопрезентації. Власне тому зростає статус осіб і інститутів, які творять, репродукують і розповсюджують наукову інформацію в різних науково-технологічних і культурно-символічних формах. І, звісно, в цьому просторі «виживають» знання, які мають потенціал конверсійності в інші види капіталу. Відомо, що капітал, за відомим висловом К.Маркса, це «самозростаюча вартість» – тобто, це те, що дає зростаючий прибуток, що містить додаткову вартість як в теперішній, так і в майбутній перспективах. «Капітал, зафіксований у певний момент – як підкреслює П.Бурдьо – є продуктом історії, і він буде продукувати нову історію» [2, с.147].

Зазначимо, що процеси новітніх інформаційних та технологічних змін реально стали найважливішими стимулами прогресуючої інтелектуалізації усіх сфер суспільного життя. Вони зумовлюють зростання престижу науки, дослідницької діяльності, освіченості, Суспільству потрібні спеціалісти високого рівня підготовки, з високим креативним потенціалом. На задоволення цих потреб націлена система вищої освіти, яка функціонально зорієнтована на підготовку наукової і культурної еліти, тобто людей з особливими якостями, талантами, обдарованістю. В інтелектуальній культурі набуває поширення ідеологія меритократії. Її сутність, хоча і трохи цинічно, але, по суті, вірно відображує зміст висловлювання бувшого британського прем'єра Т.Блера: «обдаровані повинні слугувати суспільству, а необдаровані обслуговувати обдарованих». Тобто стратегія досягнень в суспільстві, яке будує своє майбутнє на меритократичній селекції, на фетишизації ролі наукових знань, на контролі над процесами нарощування культурного капіталу та його розподілу, зараз сприймається як найбільш ефективна задля забезпечення прогресивних соціальних змін та сталого розвитку.

Але, водночас, в глобалізованому світі відбувається демократизація суспільного життя. В розвинутих країнах на процес функціонування соціальних інститутів посилюється вплив ідеології «держави добробуту». Також зростають суспільні запити на подолання усіх видів нерівності, в тому числі і на законодавчу підтримку «рівного права на освіту», а в останні десятиліття і «права на вищу освіту».

Всі ці фактори стають суттєвими стимулами інституціональної експансії *масової вищої освіти*. «Масофікація» вищої освіти стає характерною ознакою майже усіх типів суспільств. Це явище має і позитивні і негативні наслідки для відтворення та нарощування культурного капіталу, але все більш помітним стає факт, що відмінності між системами елітарної та масової вищої освіти набувають виразних конфліктогенних ознак.

На нашу думку, протиріччя елітарної і масової освіти є найскладнішим у сфері відносин в системах «суспільство - освіта» та «суспільство – вища освіта». Це протиріччя дуже помітне в усіх країнах, але особливо гострим воно є в нашій країні, де освітня політика держави в галузі вищої освіти стала політикою тотальної її масофікації. Це - як ми вважаємо - найбільш значуще та фундаментальне протиріччя формування, відтворення та накопичення культурного капіталу в українському суспільстві.

Слід підкреслити, що причинами «масофікації» вищої освіти в Україні були об'єктивні фактори.

Це, по-перше, зростання кількості університетів. Це відбувалось у всьому світі, хоча неймовірної кількості вони досягли саме в Україні (через помилкову стратегію МОН України перетворення системи ПТУ та технікумів у ВНЗ);

по-друге, підвищення доступності вищої освіти для представників різних (майже всіх) соціальних верств (бюджетні асигнування, безоплатне навчання у державних ВНЗ, доступні ціни у комунальних та приватних закладах вищої освіти, значна кількість пільговиків тощо);

по-третє, зниження вимог до рівня підготовки абітурієнтів (первинне тестування, зовнішнє незалежне тестування (ЗНО), середній бал шкільних атестатів, співбесіди на незрозумілі теми);

по-четверте, деформована мотивація до навчання у ВНЗ, коли вплив батьків виступає основним мотивом доцільності навчання;

по-п'яте, посилення наглядово-контролюючої та соціально-захисної функцій університетів (наглядово-контролюючий та виховний вплив адміністративних структур, можливість уникнення служби в армії, тимчасовий захист від безробіття та ін.).

Зазначимо, що дилема «елітарна вища освіта – масова вища освіта», на думку багатьох західних та вітчизняних вчених, може бути успішно досліджена в концептуальних координатах сучасної соціології конфлікту [3, с.11-12]. Беручи до уваги дослідження М.Шульги, цілком можливо підтримати його аргументи щодо масштабного поширення корупції в освітній сфері України, внаслідок чого у здібних та талановитих осіб виникають реальні труднощі для вступу в найбільш престижні ВНЗ. Тому реальний інституціональний конфлікт виникає досить просто. Якщо такі особи потраплять в інститути масової вищої освіти зі слабкою матеріальною базою і хронічною нестачею професорів та доцентів, то виникає ризик знецінення таланту студентів, і самі такі ВНЗ ризикують перетворитися на університети «соціокультурної маргіналізації» [4, с.385-407].

Близьку позицію відстоює у своєму монографічному дослідженні і С.Оксамитна, яка схильється до думки, що масова вища освіта в Україні взагалі не відповідає ознакам елітарності, а існуючу систему незначної за чисельністю «національних» та «дослідницьких» ВНЗ (які потрапляють у відомі світові рейтинги університетів) доцільно визнати як «умовно елітну» [5, с.161].

Важливо нагадати, що ще в кінці 70-х років минулого століття відомий американський соціолог Р.Колінз відзначав, що тенденція перетворення США на «суспільство дипломів» неминуче призведе до масштабного погіршення якості вищої освіти, до радикальної комерціалізації діяльності невеликої групи престижних університетів [6]. На посилення зазначеної тенденції у наступні два десятиліття (80-90-і роки ХХ ст.) вказують Ф.Браун та Р.Скейз, які підкреслюють що не тільки у США, але й у більшості розвинутих країн відбувся перехід від елітної до системи масової вищої освіти, котра лише формально декларує значущість «персонального успіху» як вирішального критерію, що виправдовує меритократичну цінність інституту вищої освіти. Вчені констатують, що підтримка експансії масової вищої освіти виправдовувалась урядами різних країн необхідністю розв'язання проблеми молодіжного безробіття. Однак у найближчі десятиліття проблема «переосвіченості», тобто проблема великої кількості молодих безробітних, що мають вищу освіту, постане для політичної влади як найбільш складний аспект її діяльності. І ці складності загалом обумовлені тим,

що «систему масової вищої освіти, за виключенням небагатьох елітних університетів, вже не можна розглядати як таку, що забезпечує соціальну мобільність» [7, с.192-193].

Таким чином, як для України, так і для розвинутих країн світу масова вища освіта стала вагомим конфліктогенним та ризикогенним чинником суспільного життя. Адже сама наявність диплома про вищу освіту зараз загалом не є свідченням того, що цей диплом є реальним сертифікатом накопиченого культурного капіталу і є гарантією заняття престижної статусної позиції та ефективної зайнятості на ринку праці. Виникає важливе питання: яким чином можна посилити культурну капіталізацію вищої освіти?

На жаль, відомі вчені дають доволі абстрактні відповіді на це питання. Так, на думку В.Кременя, ефективність функціонування системи вищої освіти може бути адекватно оцінена з точки зору аналізу її здатності долати важливі соціальні протиріччя: во-перше, протиріччя між соціальною потребою в побудові соціально-гомогенного суспільства та його традиційною соціально-класовою диференціацією; по-друге, між зростаючими потребами виробництва і соціально-професійними орієнтаціями молодих людей; по-третє, між необхідним рівнем розвитку особистості та реальними умовами загального розвитку випускників навчальних закладів [8, с. 40-46].

Не менш абстрактну позицію формулює німецький соціолог Г.Бехман, який намагається пов'язати процес посилення культурної капіталізації вищої освіти з переходом до «нового типу науки». Вчений виходить з того, що «сучасну стадію розвитку інформаційного суспільства необхідно визнати як суспільство знань» [9, с. 134]. В суспільстві знань, на думку вченого, не повинно бути місця неефективної старої «проектної науки», оскільки така наука завжди відстає від потреб практики в силу принципової незавершеності будь-якого наукового проекту. Саме тому в «старій науці» увага науковців невинновдано зосереджена на ідентифікації чинників «складності», «непрозорості» об'єктів пізнання та обговоренні «нових проблемних тем», які відірвані від життя. «Нова наука» повинна бути системою знань, яка забезпечує оперативне вирішення нагальних соціальних проблем. «В науці, орієнтованій на вирішення соціальних проблем – підкреслює Г.Бехман - розвиваються нові форми виробництва знань. У нашому випадку важливі дві помітні зміни: способи організації та установки по відношенню до політики» [9, с. 136].

Вочевидь, що «нова наука» та уся її інфраструктура, яка забезпечує «вирішення соціальних проблем» повинна мати дієву ресурсну підтримку насамперед з боку держави. Саме тому дослідницька діяльність в «суспільстві знань», на думку Г.Бехмана, повинна бути організована в університетах, як провідних елітних центрах розвитку наукових та технологічних інновацій. Однак, в умовах українських реалій, в ситуаціях соціальної невизначеності, загальна стратегія МОН України по розвитку вищої освіти і досі фактично відображує цілеспрямовану систему практичних дій на актуалізацію *соціально-захисної функції вищої освіти*.

Зазначимо, що незважаючи на певну гуманітарну спрямованість діючої системи масової вищої освіти, виникають доволі суперечливі наслідки самих прагнень захистити молоду людину в стінах ВЗН від негативних соціальних впливів, від проблем «дорослого життя», оминати ситуацію безробіття,

продовжити «контрольований час» університетської соціалізації. Однак, чи не призводить така політика до перетворення наших університетів, як влучно сказав З.Бауман, на «інкубатори соціального контролю»? Тож чи стане у такому разі отриманий диплом випускника університету без виразних ознак культурного капіталу надійною гарантією його життєвого успіху?

Як вже зазначалось у наших публікаціях [10;11], загальна стратегія реформування системи вищої освіти України, повинна бути спрямована на нейтралізацію деструктивних наслідків і проявів масової вищої освіти, а також на інтенсивне формування та розвиток елітарної вищої школи, що є нагальною потребою для країни. Елітарні ВНЗ вже зараз мають змогу здійснити більш ретельний відбір мотивованих, інформованих і креативних абітурієнтів. У таких закладах освіти висувуються більш жорсткі вимоги до наукової кваліфікації та педагогічного досвіду викладачів, до науково-дослідної (експериментальної) бази та навчальної інфраструктури, у них – високий престиж диплому. Однак, спроба штучного формування елітної системи вищої освіти в Україні шляхом перетворення 127 ВНЗ в «національні», 14 - в «дослідницькі» ще не дала і не має позитивного результату а, можливо, і не буде мати, якщо не будуть проведені кардинальні перетворення у самій структурі діяльності ВНЗ - добору кадрів виключно на конкурсних засадах, поглиблення співпраці з науково-дослідними академічними інститутами, залучення до навчання лише здібних абітурієнтів, відбору студентів в магістратуру та аспірантуру на основі оцінки їх реальних освітніх досягнень, подолання корупції.

Всі ці міркування дозволяють дійти такого **висновку**: прогресивні зміни в інституціональному розвитку системи вищої освіти в Україні, як засобу нарощення культурного капіталу безпосередньо пов'язані з завданням вирішення:

- 1) дилеми її елітарності та масовості;
- 2) соціальної підтримки практик меритократичного тестування., які сприяли б формуванню та розвитку професійних компетенцій саме як культурного капіталу – тобто як набутого активу, здатного конвертуватись на ринку праці та зайнятості в інші капітали;
- 3) перегляду значущості соціально-захисної функції українських університетів;
- 4) обмеження популістських практик тотальної «рівності», бо в освітній сфері потрібна «рівність можливостей», але очевидна нерівність здібностей і цей факт необхідно враховувати.

Загалом же підкреслимо, що невизначеність концептуальних засад соціологічного дослідження конструктивних та деструктивних чинників та соціальних наслідків процесу масофікації системи вищої освіти України суттєво стримує розробку ефективної державної політики в галузі вищої освіти та вдосконалення її нормативно-правових засад.

Список використаних джерел

1. Бурдьє П Поле науки / Пьер Бурдьє // Бурдьє П.Социальное пространство: поля и практики / Пьер Бурдьє . - М.: Институт экспериментальной социологии, СПб: Алетейя, 2005.- С.473-517.
2. Бурдьє П Социолог под вопросом / Пьер Бурдьє // Социология под вопросом. Социальные науки в постструктуралистской перспективе. - М.: Праксис: Институт экспериментальной социологии, 2005.- С.135-148.

3. Чепак В.В. Конфліктологічна парадигма в соціології освіти / В.В.Чепак // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць. - Вип. 16. - К.: Логос, 2012.- С. 6-13
4. Шульга М.О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні / М.О. Шульга. - К.: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2011. - 448с.
5. Оксамитна С. Міжгенераційна класова та освітня мобільність / Світлана Оксамитна. - К.: НаУКМА, 2011. - 287с.
6. Kollins R. The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification / R. Kollins. - N.Y: Academic Press, 1979.- 360 p.
7. Brown Ph., Scase R. Higher Education and Employment in Post-Industrial Society / Ph. Brown , R. Scase // The Student's Companion to Sociology. - Oxford: Blackwell Publ., 1997.- P.186-192/
8. Кремень В.Г. К обществу знаний через совершенствование системы образования //Социально-экономические проблемы информационного общества /Под ред Л.Г.Мельника. - Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005.- С.34-48.
9. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн; пер с нем.- 2-е изд.- М.: Логос, 2012.- 248с.
10. Судакова В.М. Соціалізаційний потенціал освітніх процесів в сучасному суспільстві /В.М. Судакова //Сучасне суспільство в соціологічних дослідженнях: Зб. наук. праць. - К.: ВЦ МСУ, 2010. -С.5-10.
11. Судакова В.М. Інституціональний розвиток вищої освіти в Україні: дилема елітарності та масовості / В.М. Судакова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць. - Вип. 14. - К.: Логос, 2012.- С. 20- 26.

Отримано 26.09.2014 р.

УДК 316. 442

Сірий Є.В. °

Київський національний університет імені Т.Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук, доцент, старший науковий співробітник

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ АКТОРІВ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН

В аспекті розробки нових підходів для дослідження соціальних явищ в різних сферах суспільного життя в статті розкривається авторський підхід дослідження соціальних акторів трансформаційних змін. У матеріалі розкривається завдання вияву особливостей вивчення акторів трансформаційного процесу. В аспекті теоретико-методологічних особливостей соціологічного дослідження трансформаційних процесів, головну увагу сконцентровано на критеріях ідентифікації соціальних акторів (агентів) трансформації. В системі методологічного обґрунтування зовнішніх і внутрішніх чинників структурних перетворень в українському суспільстві увага надається активно-функціональним владним суб'єктам, їх ролі в трансформаційних процесах.

Ключові слова: трансформації, соціальний суб'єкт, референтність, еліта, суб'єктність, ідентифікація

В аспекте разработки новых подходов для исследования социальных явлений в различных сферах общественной жизни в статье раскрывается авторский подход исследования социальных актеров трансформационных изменений. В материале раскрывается задача проявления особенностей изучения актеров трансформационного процесса. В аспекте теоретико-методологических особенностей социологического исследования трансформационных процессов, основное внимание сконцентрировано на